

V. VITKAUSKAS

ŠIAURĖS RYTŲ ŽEMAIČIŲ DŪNININKŲ KAI KURIE MORFOFONEMINIAI DIALEKTIZMAI

Kaip žinoma, tarmėse ir šnektose yra žodžių ir formų, kur neaiški kokių nors garsų istorija. Sudarinėjant „Šiaurės rytų žemaičių dūnininkų žodyną“¹, tokių atvejų susidarė gana daug ir juos reikėjo vienaip ar kitaip spręsti.

Šitie tarmių žodžiai ir formos, kuriuos sunku susieti su lk. atitikmenimis dėl fonetinių dėsnių skyrimosi ir negalėjimo įrodyti esant tai reguliariai tarmybe, vadinami morfofoneminiais dialektizmais. Jie paprastai turi kokį nors formantą, igavusį darybinio ir leksikologinio skyrimo funkcijas dėl vieno ar kito balsio, priebalsio, dvibalsio nedėsningo pakitimo.

Manydami, kad fonetinis dėsnis tam tikroje garsų pozicijoje turi veikti, nukrypimais nuo fonetinės šnektų sistemos laikome tuos atvejus, kai kokius nors garsus negalima aiškiai ir tvirtai pagrįsti dėsningumu, regularumu. Tai dažniausiai būna susiję su kita žodžio šaknimi, skirtingu darybiniu elementu, su neetimologinių garsų atsiradimu ir net su buvusio kokio fonetinio dėsno suirimu šnektose dėl kokių įtakų, analogijų ar pan.

I. KAI KURIE MORFOFONEMINIAI DIALEKTIZMAI SU BALSIU *e*

Šiose šnektose yra žodžių bei formų, kur vietoj lk. *i* arba kitų žemaičių šnektų *i(e)* yra tariamas balsis *e*. Tą nedėsningą balsio *e* atsiradimą ir kaitaliojimąsi su *i(e)* net tame pat žodyje varta panagrinėti plačiau. Šitoks *e* gali pasitaikyti ir žodžių šaknyse, ir priesagose, ir sudurtinių žodžių komponentuose. Be to, jis užfiksuotas ir savuose žodžiuose, ir skoliniuose.

Panagrinėsime svarbesnius šio reiškinio atvejus išsamiau.

Žodžio šaknis. 1. Kai kurių žodžių šaknyje vietoj lk. mišriojo dvigarsio *il* šiose šnektose turimas *el*: *smēlti* Drv, Krš, Vrp / *smēltę* Vds „smėlys“ (bet *smēltės* Pvn, Vksn), *smelti·nc* Drv, Krš, Vrp / *smelti·nc* Vds, Užv „smėlynas“, *kelnuotī* / *kelnuotę* „kilnoti“, *švelpti* Drv, Krš, Vrp / *švelptę* Vds. Šiam atvejui, tur būt, priklauso ir veiksmazodinis būdvardis *velkinc* / *vėlkę·nc* „vilkdamas“, plg. vakarų aukštaičių šiauliškių *vilkins*, bet šakynos ir Gruzdių apylinkių *vėlkins* || *vėlkens* (kartais ir *vilkins*).

¹ Apie šį žodyną, jo apimamas šnektas žr. Aut., Šnektų grupės žodyno sudarymo principai, LKK XIII 79–98. Svarbiausios gyvenamosios vietovės yra šios: Dirvėnėnai, Kuršėnai, Pakšteliai, Várputėnai – Šiaulių r., Užventis, Vidsodis – Kelmės r., Pávandenė, Vieksnėliai – Telšių r.

Toks *ẽ* ir *i* (*e*) keitimasis mišriajame dvigarsyje su *l* gali kartais rodyti, kad *i* (*e*) šioje pozicijoje linkęs labiau platėti ir gali net visiškai išvirsti atviruoju *e* (čia ši reiškinį įmanoma būtų susieti ir su seniau vykusiu *i* : *e*, žr. toliau).

Aprašomųjų šnektų žodis *smé·lti* / *smé·lte* kaip ir rytų aukštaičių dusetiškių *smé·lte*, yra aiškiai bendras su latvių kalbos atitikmeniu *smelte* (LV III 959). Tikriausiai taip pat aiškinamas ir *e* buvimas kai kuriose žodžio *švel·pti* Drv, Krš / *švel·pte* Vds formose (plg. latvių k. *svelpt*), tuo labiau, kad šios šnektos turi dar žodį *švé·lpti* Drv, Krš / *švé·lptę* Užv, Vds, Vkšn „švepluoti“ (plg. dar *švé·lpti* DŽ¹ 829). Antra vertus, be šio spėjimo apie žodžio *švel·pti* bendrumą su latvių kalba, galima manyti ir apie latvių kalbos įtaką, nes į tai orientuoja šio veiksmožodžio vartojimo plotas (Žg, Škn, Vgr, Klk, Akm, Pp, Šiaudlnė, Rdn, Vds, bet *švél·pte* Pvn, Vkšn), t. y. tos vietos, kuriose yra ar yra buvę latvių sodybų arba kurios yra turėjusios artimesnių ryšių su Latvija. Svarbu ir tai, kad greta *švel·pti* čia vartojami žodžiai *švilpiñuoi* Škn, Grz / *švilpiñú·ti* Drv, Vrp / *švel·pēñú·tę* Vds „švilpauti“, *švilpis* Škn, Grz / *švil·pis* Krš, Drv / *švil·lpis* Rdn, Trš, Akm „švilpukas; švilpimas“, *švilpukas* Grz / *švil·pòks* Rdn, Trš, Pp „švilpukas“ ir kt. Dėl veiksmožodžio *kelnuotį* / *kelnuotę* galima manyti, kad jis sudarytas kitaip negu lk. *kilnóti*, t. y. be šaknies balsių kaitos.

2. Šiaurės žemaičių (dounininkų) šnektų veiksmožodį *krečūotę* / *krečūotę* „išleisti marškinius ar palaidinukę ant kelnų, sijono“ dalis aprašomųjų šnektų – kuršėniškiai, dirvonėniškiai ir varputėniškiai – taria tik su *e*: *krečūotį* (bet *krečūotę* Pvn, Užv, Vkšn). Reikia manyti, kad kaip ir vakarų aukštaičių šnektose (Jurbarkas, Vadžgirys, plg. LKŽ VI 488)² čia turimas kitas šaknies balsis.

3. *e* vietoj daugumos kitų tarmių ir lk. *i* šiose šnektose turi ir skolinys *klējē* „klįjai“. Forma su balsiu *e* yra atėjusi iš slavų kalbų. Be aprašomųjų šnektų, ši žodį su *e* balsiu šaknyje taria ir dounininkai apie Papilę, Akmėnę, Raudėnus, Tryškius, Tėlšius, Sālantus ir kt. Kad ta forma nėra visiškai nauja, rodo S. Stanevičiaus, S. Daukanto, A. Juškos raštai, žr. LKŽ VI 37–38.

Žodžio priesaga. 1. Kai kurie žodžiai, lk. ir tarmėse turintys priesagą *-ilas*, kalbamosiose šnektose tariami su *-elas*. Tai: *dúobels* Vrp / *dúobels* Pvn, Užv „dobilas“, *ēr·žē·ls* Pvn, Vkšn „eržilas“, *krē·tels* Drv, Vds / *krē·tē·ls* Pvn, Vkšn „kretilas“, *sprā·gels* Pkš / *sprā·gē·ls* Pvn, Vkšn „spragilas“ ir *spragēlgā·lvę* Pvn, Vkšn „spragilo galva“, *spragēlkuotis* Pvn, Vkšn „spragilo kotas“ *brēzgelā·* Pvn „brizgilai“ (Ar dėl lk., ar dėl vakarų aukštaičių įtakos visame šių šnektų plote sakoma tik *rā·tīls*, daugiausia *brīzgilā·* / *brēzgelā·*, daug kur, ypač apie Kuršėnus, *sprā·gīls*, *krē·tīls*, nors reikia priminti, kad apie Šakyną kai kas pasako *ēr·žels*. Tarmių sąveika čia yra aiški).

Kaip rodo žemaičių šnektų medžiaga³, tikriausiai yra egzistavusi ir tebeegzistuoja priesaga *-elas*⁴, kuri atsirado gal ir dėl fonetinių dalykų – *ę* (*i*) sutapatinimo su *e*.

² A. Juškos žodyno ir Rietavo *krečióti*, tur būt, turi neteisingai transponuotą *e* iš tarminio *ę*.

³ Literatūrą ir plačiau žr. B. Vanagienė ir V. Vitkauskas, Dar dėl kubelo, LKK XIII 222. Plg. dar A. Girdenis (rec.), „Baltistica“, IV(1), p. 143; VI. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai“, 11, 1960, p. 44; V. Grinaveckis, Pluoštas žemaičių žodžių, „Kalbos kultūra“, 22, 1972, p. 71, 72, 74.

⁴ Žr. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, p. 175.

Prie šių lietuviškų vedinių, atrodo, yra priderintas ir vienas kitas skolinys: *kā-tels* / *kā-tē-ls* „katilas“, *kūbels* / *kūbē-ls* „kubilas“⁵, *ē-sē-ls* Pvn, Vkšn „asilas“.

Panašiai balsis *e* bus atsiradęs žodžiuose *kūneks* *kō.neks* „kunigas“, *gūzeks* Drv, Krš, Vrp „guzikas, saga“, *mūzeka* Vrp „smuikas“, *mūzekuñ.c* Vrp „muzikantas“. Šiais atvejais tikriausiai atvirasis aukštaičių *i*, žemaičių dounininkų *ę* (plg. telšiškių *gō.zęks*, *mō.zęka*) yra pakeistas atviruoju *e*. (Žodžius *kunegas*, *kunegaikštis* yra vartoję S. Daukantas, M. Valančius, žr. LKŽ VI 891⁶, todėl gal čia esama ir 19 a. raštų kalbos įtakos, nes ir dabar šių vietų žemaičiai gieda budyne ir atminimuose iš to meto kantičkų žodžius *kunegas*, *kunegaikštystė*).

Tokią *e* ir *i* (*ę*) kaitą bus skatinęs ne tik balsių *i* (*ę*) didesnis plėtėjimas šiuose žodžiuose, šiaurės žemaičių (dounininkų) balsio *ę* savotiškas įprasminimas šiaurės rytų dūnininkuose (rytų varniškiuose), bet ir *i* : *e* tokio tipo atveju, kaip, pvz. *sō-bēnē* : *dru·kcpbē-nis* Jdr, Vvr, Šv „kas storu užpakaliu“, *stuorsōbē-nē* Pvn. Dėl tos pat priežasties galėjo atsirasti ir **kūnīks* / *kō.neks*: *kunē·gbuvis* / *kōnē·gbuvis* „ekskunigas“, *kunē·kpalaiķis* / *kōnē·kpalāikis* „prastas, netikęs kunigas“, o pagal pastarųjų analogiją jau net *kunē·gišķs* / *kōnē·gešķs* „kunigišķas“. Pagaliau visa tai apibendrinus, galėjo atsirasti ir *kūneks* / *kō.neks*. Plg. dar žodį *kūbīls*, dažnesnį Kuršėnų artimosiose apylinkėse, bet tik *pūskubēlis*⁷ „puskubilis“, vns. kilm. *pūskubē-le* „puskubilio“, *dū·nkubēlis* „duonkubilis“, vns. kilm. *dū·nkubē-le* „duonkubilio“. Ten taip pasakoma ir *gūzīks*, bet, pvz., ta pati tarmės atstovė, pasakiusi tą formą, čia pat gali pasakyti okazionalizmą *guzē·ksegi* „sagstytoja“. Tokių pavyzdžių yra ir daugiau, pvz.: kaimo pavadinimas *lī·kšelis* Krš, Vrp / *lī·kšelis* Vds, Užv. lk. *Lýgšilis* (*šīls* / *šē-ls* „viržis“), nj. *šīlīmdaržis* Krš „šiltadaržis“ ir *šīlēmā* Krš, Pkš „šiluma“ (bet *šēlēmā* Pvn, Vds, Užv, Vkšn), *cūbīrs* / *cēbē-rs* „Sibiras“ ir *cībē-rīšķs* (*šāl.tīs*) / *cēbē-rēšķs* „sibirišķas“.

Visą šitą balsių *e* ir *i* (*ę*) painiavą, ypač Kuršėnų apylinkėse, ar tikrai nebus padidinęs dar vienas dalykas: dėl šių šnektų aukštaitėjimo (daugiausia tai liečia Kuršėnus, Dirvónėnus, Várputėnus, bet pastebima ir kitur, net Pāvandenės apylinkėse) čia yra labai kitęs balsynas. Kaip rodo net dabartiniai faktai, balsis *i* (ir *u*) yra naujas⁸, pakeitęs anksčiau čia buvusį balsį *ę* (ir *o*)¹⁰. Žymiai kintant šnektos fonetinei sistemai, visada susidaro įvairių hipernormalizmų, visokių formų-dubletų. Kadangi balsių *e* ir *ę* artikuliacija yra labai artima, tai *ę* virstant į *i*, kai kada galėjo ir iš *e* atsirasti *i* ir priešingai, iš *ę* — *e*. Tai lyg ir paremia nemaža tokio tipo dubletų kaip, pvz.: *skīlā·uda* / *skēlā·uda* ir *skelā·uda* / *skēlā·uda* „skeveldra; plonas koks luobas“, *skīdē·rva* / *skēdē·rva* ir *skedē·rva* / *skedē·rva* „t. p.“, *tīkšūotī* ir *tekšūotī* Drv, Krš „gulėti; telkšoti“, *suklē·pa* ir *suklīpa* Drv „suklebo“, *stīmbīrī·s* ir *stīmhbe-*

⁵ Abejones dėl šio žodžio slaviškos kilmės žr. S. Karaliūnas, Dėl keleto lietuvių kalbos skolinių, LKK XII 181–183, plg. dar V. Urbutis (rec.), „Baltistica“, VII (2), p. 205.

⁶ Žr. dar Z. Zinkevičius, Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas, LKK XV 181–182, 187.

⁷ Regresyvinė balsių asimiliacija?

⁸ Žr. J. Kazlauskas, Dėl baltų **ei* ir **o* raidos lietuvių žemaičių tarmėse, „Baltistica“, V(1), p. 32–33; Z. Zinkevičius, Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo, „Baltistica“, I priedas, 1972, p. 230–231.

⁹ Žr. Aut., Nauji regresyvinės balsių asimiliacijos faktai Kuršėnų šnekte, „Kalbotyra“ XXVI (1), p. 81–82, 4 išnaša.

¹⁰ Žr. A. Girdenis, Kada gi žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių? „Kalbotyra“, XXII 1), p. 82, 9 išnaša.

rī's Drv, Krš „stimburys“, *vē·pīza* / *vē·peza* „išsižiojėlis“, *paukštīlėlis* / *paukštīllėlis* ir *paukštėlėlis* Drv, Krš, Pkš „paukštužėlis“, *takīlėlis* / *takīllėlis* ir *takelėlis* Krš „takužėlis“ ir kt.

Taigi morfofoneminiai dialektizmai su balsiu *e* šiose žemaičių dūnininkų šnektose yra susidarę dėl įvairių priežasčių: a) dėl kito šaknies ar priesagos balsio; b) dėl, matyt, seniau vykusios ir palikusios tik reliktų balsių kaitos išvestiniuose žodžiuose (galėjusios nulemti ir *e* atsiradimą pagrindiniame žodyje); c) dėl tolesnio *i* platėjimo ar net rytinių čia nagrinėjamų šnektų buvusio balsio *ę* pakeitimo atviruoju *e* (dėl to susidarė net paralelių žodžių šaknų ir formų su *e* ir *i* (*ę*), gal net hipernormalizmu).

II. MORFOFONEMINIAI DIALEKTIZMAI SU BALSIU *u*

Balsis *u* šiose šnektose yra: a) tokios pat kilmės kaip lk. *ū*: *lū·pa* / *lū·pa*, *plū·pti* / *plū·ptę* „mušti“; b) atsiradęs iš **ō* (>lk. ir aukštaičių *uo*): *dū·k* / *dū·k* ~ *dūok*, *jū·ks* ~ *juōkas*; c) atskiruose žodžiuose atliepiantis lk. *uo*, bet nesiskiriantis nuo kitų žemaičių patarmių *u*: *sū·des* / *sū·des* „suodys“; d) atliepiantis lk. *ą*: *kū·* ~ *ką* Drv, Krš, Vrp, kartais Užv, Vds, *sū·malinis* / *sū·malinis* „sąmalinis“. Pastaraisiais dviem atvejais tam tikros žodžių skirtybės dažniausiai ir leidžia juos laikyti morfofoneminiais dialektizmais.

Žodžio šaknis. 1. Palyginę kai kuriuos šių šnektų žodžius su kitų žemaičių atitinkamais žodžiais, matome, kad *u* vietoj lk. *uo* čia taria ir šiaurės žemaičiai – dūnininkai¹¹. Pvz.: *sū·des* / *sū·des* / *sū·dęs* „suodys, suodžiai“, *sū·dinc* / *sū·denc* „suodinas“, *nūsīsū·dīnis* / *nūsēsū·denēs* „nūsисуodinės“ (plg. *sū·dęs* Trk, Vkš, Jdr, Žr, Tl, Ms, Lk, *sū·des* Pp, Rdn, Trš, *sū·dē·nc* Mžk, Klk, Trš, Rdn, Lk, Jdr, *nūsēsū·dē·nēs* Trš, Rdn, Žr, Jdr, Ms); *sū·stis* / *sū·stīs* „irzliam būti; judėti; blogai degti“: *kuo tas vai·ks tā·p sū·sās* Krš (plg. *sū·stēis*, *sū·sās* Akm, Pp, Vkš, Sd, Gd – LKŽ k; gretimų vakarų aukštaičių šnektų irgi yra *sū·stis* || *sū·sties* „judėti, trintis: *sū·ses* / *sū·ses* / *sē·dē·k* kai *žmō·gus* Škn)¹². Tai yra, galimas daiktas, kitos šaknys, nes „žemaičių tarmių fonemos *ū*, *ou*, *ō* nebūtinai turėjo atsirasti per *uo* laipsnį, jos galėjo kilti ir tiesiog iš *ō*“¹³.

2. Šių šnektų balsio *u* kilmė yra neaiški kai kuriuose skoliniuose¹⁴. Pvz.: *pū·ks* „pūkas“ (ir *pū·kinc* / *pū·kē·nc* „pūkuotas“, *pū·kintj* / *pū·kī·ntę* „pūkuoti“), *špū·liē* / *špū·līē* „ritė“, *ū·sta* / *ū·stā* „ūsai“ (ir *u·stuōfūs* / *u·stūōfūs* „ūsočius“, *u·stū·c* / *u·stū·c* „ūsuotas“) bei žodyje *ā·čū* / *ā·čū* „ačiū, dėkui“¹⁵.

Iš dūnininkų (pietų žemaičių) tarimo apie šaknies balsį *u*, jo kilmę sunkiai galima ką spręsti. Dūnininkai (šiaurės žemaičiai) čia paprastai taria dvibalsį *ou*:

¹¹ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija (toliau – LD), Vilnius, 1966, p. 85.

¹² Kaip rodo tarmių duomenys, ir lk. veiksmažodis *suōsti* yra žemaičių tarmei būdingas žodis. S. Karaliūno pateikti faktai, kad *suōsti* vartojamas Gegužinėje, Vadōkliuose, Vajasiškyje, Žilīnuosė, Biržuose, yra visiškai nepatikimi. Žr. S. Karaliūnas, Iš lietuvių kalbos įo-kamienių veiksmažodžių istorijos, LKK XIV 96–97.

¹³ Žr. S. Karaliūnas, min. str., p. 60. Plg. dar J. Kazlauskas, min. str., „Baltistica“, V(1), p. 29 tt.

¹⁴ Žr. Vl. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai“, XI, 1960, p. 73; V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius, 1973, p. 190–191.

¹⁵ Dėl šio žodžio kilmės žr. V. Urbutis, Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai, „Baltistica“, V(1), p. 48–49.

põuks Jdr, Vvr, Lk, Trš, Pp, Mžk, Sd, Ms ir t. t. (tenai taip pat ir *põukê·nc*, *nuse·põukî·ntê*), *špõulie* Lk, Jdr, Vvr, Krtn ir t. t. (*špõlie* || *špõulie* Trš), *õustâ·* Rdn, Trš, Akm, Pp, Nv, Tl, Jdr, Vvr ir t. t. Panašiai tariamas ir žodis *à·õu* Rdn, Trš, Nv, Tl, Jdr, Vvr ir t. t. (*ã·õu* Pp, kaip *vã·kuu*). Vadinasi, dounininkų šnektos turi formas, lk. transponuotinos *puõkas*, *špuolë*, *uõstai* ir *ã·õuo*.

Donininkų (vakarų žemaičių) šnektose užrašyta *õ·znâ·* ~ *uõznai* Sg, Prk „ūsai“¹⁶ *põ·ks* ~ *puõkas* Sg, *põ·kẽns* ~ *puõkinas* Sg, plg. *pokens* TDr VII 104 (prie Klaipėdos). Čia taip pat aiškios šitų žodžių šaknys ir galūnės su balsiu *o·*, atliepiančiu lk. *uo*. Kiek svyruoja tik ritės pavadinimas: *špõ·lë* Plik, Krg, Dov, Kin (Sakūčių k.), bet *špũ·lë* Prk, Sg, Rmč, Rsn, *špũ·lę* Klp, Rsn.¹⁷

Kai kuriuos žodžius gretimos vakarų ir netolimos rytų aukštaičių šnektos taria irgi su dvibalsiu *uo*: *puõks* Šl, *špuõla* Šl (Žuvininkų k., 1 km į rytus nuo miesto), Mšk, Jnš, Lnk, *špuõle* Grz, Kž ir kt.

Dūnininkų šnektų šių žodžių ir formų transponavimas į lk. yra labai neaiškus ir sudėtingas dalykas, nes balsio *u·* kilmė gali būti įvairiai traktuojama. Iš pirmo žvilgsnio atrodydamas bendros kilmės su kitų žemaičių patarmių *ou*, *o·* šių skolinių balsis *u·* sudaro bendrą arealą su pietinių šiaurės vakarų aukštaičių šnektų formomis *pu·kaĩ*, *špũ·le* (*ũ·stai*, vartojami Šakynos, Gruzdzlių apylinkėse, yra aiškus skolinys iš kuršėniškių *ũ·sta·* „ūsai“).

Dūnininkų *ã·õu·* / *ã·õũ·* galūnę *-u·* esant susijusią su prieveiksmių galūne *-uo* rodo Raseinių apylinkių šnektų *ã·õui* Rs, Vdk, Nmk (kaip ir *paviėjui*, *pavãñdeñui*, *apsukũĩ* ir t. t.)

Žodis *ũ·sta·* / *ũ·stâ·*, teturėdamas atitikmenų tik dounininkų *õustâ·* (iš dalies ir donininkų *õ·znâ·*), transponuotinas tik *uõstai* (ir *uostõrius*, *uostõtas*).

Sudėtingiau yra su žodžiu *špũ·liẽ* / *špu·liẽ*, kuris dūnininkuose vartojamas į šiaurę nuo linijos Kūrtuvėnai—Váiguva—Giřdiškė—Tauragė—Vainūtas¹⁸. Šitas arealas tik kelių kilometrų ruožu (Šiaulių miesto vakarinės apylinkės) ribojasi su vakarų aukštaičių *špũ·le* ~ *špũlë*, ir tai daug kam kelia įtarimą dėl bendros šaknies balsio kilmės su aukštaitiškuoju šio skolinio variantu. Kirčiavimo skyrimasis nuo aukštaičių žodžio ir jo bendrumas su dounininkų *špõulie*, visų žemaičių patarmių balsyno bendra kilmė kalba už dūnininkų formos *špũ·liẽ* / *špu·liẽ* transponavimą į lk. *špuolë*. Donininkų *špũ·lie* / *špu·lie* balsį *u·* gali turėti dėl *uo* (*ie*) atliepimo balsiais *u·* / *i·* / šiose šnektose¹⁹.

Bendra žodžio *pu·kã·* kilmė su doun. *põukã·* ir don. *põ·kã·* (ir vakarų aukštaičių *puõkaĩ* Kž) taip pat leistų transponuoti ir dūnininkiškąsias lytis *puokaĩ* (*puõkinas*, *nusipuõkinti*), nors čia dar reikėtų atidžiau patyrinti visą pažemaitės auštaičių ruožą.

3. Neaiškus yra ir būtojo dažninio laiko išraiškos priemonėms daryti vartojamo pagalbinio veiksmazodžio *liuobëti*, *liúoba*, *-ëjo*²⁰ (DŽ¹ 347) šaknies vokalizmas.

¹⁶ VI. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, p. 73.

¹⁷ Duomenys apie žodžio *špũlë* ir jo variantų paplitimą imti iš A. Jonaitytės sudaryto žemėlapių „Lietuvių kalbos atlaso“ leksikos tomui (spaudoje).

¹⁸ Į pietus nuo šios linijos yra vartojama forma *špuliẽ*, bendra su vakarų aukštaičiais, arba *špũ·lĩ* Skdv.

¹⁹ Žr. V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius, 1973, p. 195—196.

²⁰ Žr. plačiau J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmazodis, „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai“, VIII, 1958, p. 113—115; Aut., Būtas dažninis laikas šiaurės rytų žemaičių tarmėse, LKK IV 157—164.

Šis slavizmas (FrnW 378, 381) žemaičių tariamas²¹:

a) Dounininkų šnektose: *lō·bētʹ* / *lō·bʹētʹ* / *lō·bēti* (čia jis, be pagalbinio veiksmo žodžio funkcijų, turi reikšmę „mėgti, įprasti“).

b) Dounininkų šnektose: *lōub* ~ *liúoba* Krt, Kal, Kl, Pp, Ak, kartais Rdn; *lū·b* ~ *liúba* Mžk, Sd, Tl, Lk, Eig (ši forma ar tik nebus paveikta kito, semantiškai artimo slavizmo *liūbyti*); *lō·b* ~ *liúoba* Krt, Vvr, Jdr, Ms, Skd. Formos *lō·b* balsis *o·* atsirado, galimas daiktas, dėl proklizės ir dar dėl to, kad ji neturi gimininių žodžių ir sakiniuose faktiškai būna įterpinys, o šie linkę trumpėti, nedėsninčiai fonetiškai kisti, plg. *rúoc* / *rúoc* < *ródos*, *murúoc* / *mōrúoc* < *mùn ródos*. Tai gi ir vietoj *lōub* ilgainiui imta tarti *lō·b*, vadinasi, čia į lk. transponuotinas dvibalsis *uo*. Dėl tos pačios priežasties atsirado ir forma *lōb* ~ *liúoba* Vieksniuose.

c) Šiaurinių dūnininkų (varniškių)²² šnektose: *lū·b* / *lū·b* šaknies vokalizmo yra ta pati problema kaip ir dėl slavizmų *špuolē*, *puōkas*, *uōstai*, *āčiuo*; be to, nežinia, ar *lū·b* / *lū·b* čia nėra patyrusi tokios pat įtakos, kaip dalies dounininkų forma *lū·b*. Tačiau, turint prieš akis gretimų vakarų aukštaičių šnektų formą *liúob*, didesnį žemaičių dounininkų šnektų plotą su *lōub* (kartu su iš jos išriedėjusiomis formomis *lō·b*, *lōb*), galima manyti, kad ir dūnininkų *lū·b* / *lū·b* šaknies *u·* < *uo*.

Šaknis *liuob-* žemaičiuose atsirado dėl buvusio ten dėsnio (slaviškų skolinių) **ō* > *ou* / *u·* / *o·* (plg. *pōuks* / *pū·ks* / *pō·ks*, *qōstā·* / *ū·stā·* / *ū·sta·* / *ū·stai* Rs, Vdk, Trg, Gr / *ō·znā·*). Skolinys *lū·bī·tī* / *lū·bī·tē* „mėgti“, matyt, yra atėjęs vėliau, o *liuobėti* anksčiau.

4. Aprašomosios dūnininkų šnektos vietoj lk. trumpojo *u* kai kuriuose skoliniuose žodžiuose taria ilgą, įtemptą balsį *u·*. Pvz.: *gū·mā* Pvn, Užv. Vds, Vksn „guma“ (plg. dar *gū·ma* Grz), *rū·sas* „rusas“ (plg. *rū·sas* Grz, Škn), *rū·šišks* / *rū·šęšks* „rusiškas“, *jū·rinc* (*gagā·rinc*) / *jū·rē·nc* „Jurijus“ (taip, matyt, iš slavų kalbų atsirado ir forma *brū·c* „nešvarumas; blogas žmogus, biauzybė“, *bru·dā·cije* „didelis nenaudėlis“). Čia lk. ir slavų kalbų kiek įtemptas balsis *u* (bent žemaičių ir pažemaitės vakarų aukštaičių ausiai) nebuvo priderintas prie savų gana atvirų balsių *u* / *o*, bet imtas tarti ilgai. (Dounininkai, kurie savo fonetinėje sistemoje turi įtemptą trumpą balsį *u* dėl regresyvinės balsių asimiliacijos, tuose žodžiuose kartais ilgojo baltio netaria, bet yra pritaikę čia savo trumpąjį įtemptą *u·*: *gū·mā* Trk²³, Mžk, *rūsā·Klk*). Šiose nagrinėjamosiose šnektose ilgoju *u* buvo įprasminas ir suvoktas lietuvių lk. ir slavų kalbų kirčiuotas balsis *u*. Taip yra susidaręs fonetinių dialektizmų pluoštelis, tačiau visiško nuoseklumo nėra (plg. *grū·pī* / *grō·pē*, *rūs·kē·* / *rō·skē·* „rusai“).

Priesagų skirtybės. Kaip ir visuose Žemaičiuose (kartais ir vakarų aukštaičių kai kuriose vietose), taip ir nagrinėjamosiose šnektose vietoj lk. dvibalsio *uo* tariamos priesagos *-ūklis*, *-ūlas*, *-ūlis*, *-ē* (*ūlis*, *-ē*), *-ūlys*, *-ūmenē*, *-ūnē*, *-ūnis*.

Priesagos, pvz.: *girtū·klis* || *girtū·klis* „girtuoklis“ (plg. *girtū·klis* Plt, Tl, Rdn, Pp, Rsn, Sg, Prk, *girtū·klis* StnŽ 82, *girtukle* Mž 30; žr. LKŽ III 351 pateiktus žodžius *girtūklė*, *girtuklis* ir t. t.), *svi·rū·klis* „svyruoklis“ Krš (plg. *svi·rū·klis* Rdn, Trš); *uūobū·ls* „obuolys“ Pvn, Vksn (plg. *uūobū·ls* End, Jdr, Pln; žr. LKŽ VIII 990 *ōbūlas* || *ōbūlas*); *ācpī·ndū·lis* || *ā·cpī·ndū·lis* „atspindys“ (plg. *ācpī·ndū·lis* Slnt, āc-

²¹ Žr. Z. Zinkevičius, LD 357.

²² Pietinės dūnininkų šnektos (raseiniškių dalis) — Gr, Trg, Erž, Vdk, Stl, Žlp, Nmk, Rs, Kln, Paupys — tevirtojas bendras su lk. būtojo dažninio laiko formas.

²³ Doc. A. Girdenio informacija, bet plg. *gū·mā*, *rū·šos* Ms, Skd (B. Vanagienės informacija)

pindu·lis Žg; žr. LKŽ I² 433 *ātspindūlis*), *ā·tli·ku·lis* / *ā·tli·kū·lis* „atlikęs koks daiktas“, (plg. *ā·tli·kū·les* Skd; žr. LKŽ I² 398 *ātlykūlės*, *ātlykūliai*, *ātlykūlis*; tik kažin ar reikėjo *atli·kū·lis* Up, Šv iškelti prie *atlykuōlis*, kai kitų dūnininkų šnektų padaryta *-ūlis*), *ā·dži·ndū·lis* „nustojus žindyti, vėl imtas žindyti vaikas“ Pvn, Vksn, Vds, Užv (plg. *ādži·ndū·lis* Slnt, Brs, žr. *ātžindūlis* / *atžindulys* LKŽ I² 454), *prā·gi·drū·lė* Vksn, Pvn „pragiedrėjusi vieta danguje“; *kuñdu·lis* Pkš, Drv / *kõndu·li·s* Pvn, Vksn, Vds „branduolys“ (plg. *kõndu·lẽ* Trš, Rdn), *uõbu·li·s* „obuolys“ Drv, Krš, Vds (plg. *uõobu·li·s* Rdn, Trš, Pp; žr. dar LKŽ VIII 990 *obulys* || *obūlys*), *ži·du·li·s* Krš, Pvn, Vksn „žieduolis“ (plg. *ži·du·li·s* Rdn, *židu·li·s* Pp, Akm; LKT 492 *žydūlė*); *didū·menī* / *dėdū·menė* „diduomenė, didžiūnai“ (plg. *dėdū·menė* Trš, Rdn, Ub, Jdr, plg. dar LKŽ II² 486 *didūmėnė*), *jaunū·menī* / *jaunū·menė* „jaunimas“ (plg. *jaunū·mė·nė* Jdr, *jaunū·menė* Trš, Rdn, Pp, Klk; žr. dar LKŽ IV 313 *jaunūmėnė* / *jaunū·menė*), *karū·menī* (sen. *karū·mīnī*) / *karū·menė* „kariuomenė“ (plg. *kařū·menė* Kin, Jdr, End, *karū·menė* Lk, Trš, Tl, Pp, Klk, *karu·mė·nė* Sg; žr. LKŽ V 288 *kariūmėnė*, *kariūmeniškas*, LKŽ V 349 *karūmėnė*), *kītū·menī* „kiti žmonės“ Drv (plg. LKŽ V 909 *kitūmėnė* / *kitūmėnė*, tik ten prie žodžio *kitūomenė* pridėta Karklėnų forma *kitūomenė*, atstatyta iš *ketū·menė*, palaikius tai dėsningu dūnininkavimu); *mūomu·nī* / *mūomu·nė* „momuo“ (plg. *mūomu·nė* Als, Tl, Brs, Pln; žr. LKŽ VIII 344 *mómūnė*, *mómūnis*; tik iš visų žemaičių išsiskiria Ūžvenčio forma *mómuonė* „t. p.“, nors ji, kaip ir visų žemaičių, tariama *mūomu·nė*), *šīršu·nc* / *šė·ršū·nc* „širšinas“ (plg. *šė·ršu·nis* Rsn, Kin, *šė·ršū·ns* Ms, Slnt, Lkž, Tl, Pkl, Pln ir kt.).

Kirčiuotas šių priesagų balsis *u*, visų nuomone, yra kitas priesagų balsis, atsiradęs dėl balsių kaitos, apofonijos, o dėl nekirčiuotojo kyla įvairių abejonių. Manoma, kad nekirčiuotoje pozicijoje iš **ō* tiek dūnininkų, tiek dounininkų šnektose šis *u* yra atsiradęs dėsningai²⁴.

Atidžiau patyrinėjus įvairius darinius, pastebėta ir „nedėsningų“ dalykų. Pvz., *rõužpūli·s* Ms, Lnk, Šts, Skd „ražulys“, *võmboulie* Šts, Ms, Dr, Pln, Lpl / *vāmbo·lẽ* Krg (donininkai!) / *võmboulī·s* Trš (Dauginių k.) „mėšlavabalis“, *ā·cpi·ndõulis* / *ācpi·ndõulis* Jdr, End „atspindys“, *ā·tzi·ndõulis* / *ātzi·ndõulis* Vvr, Jdr, Grg, *ži·dõulės* ~ *žyduolės* LKT 69 (Dr)²⁵, *šė·ršõunē* Vks / *šė·ršõuns* Trk „širšinas“, *kõ·ndõuls* (*kõndpūlā*) Ms „branduolys“, *pi·nkpūlẽ·lę* Plt, Vrd „skerdienos kaulelis“, *pāki·šõulis* Grg „kyšis“, *uõopõunēs* Plt „kas labai opus, bijo skausmo“, *kārõunēs* Ms, Skd, Jdr „kas visur lipa“, *lõndõunēs* Ms, Jdr, Vvr, Rt „aptaka“, *lėižõunēs* Ms, Skd, Tv „liga, kai iššunta kojų tarpupirščiai“ ir kt.

Šitie faktai rodytų, kad dėsningumo čia lyg ir nėra. Yra buvę sudėtingi reiškiniai, dėl kurių rytinės dounininkų šnektos, kai kurie donininkai apibendrino priesagose *u* < **ō*. Prie to ypač daug yra prisidėjusi regresyvinė balsių asimiliacija, dėl kurios **židōlijas* (**židōlis*) > *židuulis* > *ži·du·li·s* / *židulī·s*. (Vakarinės žemaičių dounininkų šnektos, kurių ta asimiliacija nepalietė, dažnai turi priesagą *-oulis*). Diftongas (diftongoidas?) *uū* žodžio viduryje yra nepatogus tarti, jis virto *u* / *u* visuose linksniuose, apimdamas visą žodžio paradigmą. Taigi čia turime reiškinį susijusį su regresyvine balsių asimiliacija ir vėlesniu paradigmos linksnių suvienodėjimu (ypač kai dounininkų tarmėje prasidėjo prieškirtinių ilgųjų balsių trumpėjimo procesas). Dėl balsio *u* atsiradimo šiuo atveju sudėtingumo ir analogijos išpynimo

²⁴ Žr. Z. Zinkevičius, LD, 86; A. Girdenis, V. Žulys (rec.), „Baltistica“, VIII (2), p. 200.

²⁵ Darbėniškės J. Laučiūtės užrašymas

reikėtų nuosekliai žodynuose pateikti formas su priesagomis -ūklis, -ūlas, -ūlis, -ė, -ūlys, -ūmenė, -ūnė, -ūnis.

Priešdėlių skirtybės. 1. Prielinksnis *nu-*, priešdėlis *nu-* (ypač vardažodžiuose) turi balsį *u* kartu su visais žemaičiais. Ar tas atvejis atsiradęs dėl proklizės²⁶, ar dėl balsių kaitos, bet tai yra nedėsningas, visą žemaičių tarmę apėmęs reiškinys. Su priešdėliu *nu-* yra susidaręs visas pluoštas dialektizmų, pvz.: *nū·braukas* / *nū·braukas* „nuobraukos“, *nū·laida* / *nū·laida* „stogo nuleidimas“, *nū·saika* / *nū·saika* „saikas; nuoseklumas“, *nū·lunka* / *nū·lunka* / *nū·lō·nka* „nusilenkimas; nusilenkimo reikalaujamas asmuo“, *nū·lunká·utį* / *nū·lōnká·utę* „nuolat nusileisti“, *nū·šįrdūs* / *nū·šęrdūs* „nuoširdus“, *nū·saĩ·kūs* / *nū·sāĩkōs* „nuosaikus“, *nū·vaĩ·zūs* / *nū·vāĩzōs* „vaizdingas, gražus“, *nū·dalē* „nuosekliai; kiekvieną atskirai“, *nū·kāl·nū* „į pakalnę“.

Vardažodžiuose tarminis *nu-* – (vakarinėse šnektose nuosekliai tiek vardažodžiuose, tiek veiksmazodžiuose) tariamas vietoj *lk.* ir vakarų aukštaičių tarmės *nu-*, pvz.: *nū·bā·lielis* „kas nubalęs“ Pvn, Vksn, *nū·sīgī·vē·nielis* / *nū·sīgī·vē·nielis* „kas nusigyvenęs“, *nū·skō·rdielis* „skurdžius“ Užv, Vds, *nū·manūs* / *nū·manōs* „numanus“. Tai savitas šnektų darybos tipas²⁷, žodynuose, ypač tarminiuose, išryškin-tinas.

Priešdėlio *nu-* – (ir prielinksnio *nu-*) šitokiam nedėsningo atvejo aiškinimui yra priešingas tik vienas faktas – downininkų *nūšōpkas* „nuošukos“ (ir būdvardis *nūšōpkēnē*): LKT 25 (Dr), Krt, Pln (Babrungėnų k.), Rt ir kt.²⁸

Tos *nūšōpkas*, kaip ir *prēic* (downininkų) / *prēc* (donininkų), nesudarydami net izoglosų (tai lyg pabiri faktai), kelia tokių minčių. Žemaičiai iš **nā-*, **prei-* galėję turėti *nuo-*, *prie-* (> *nou-* / *nu-* / *no-*, **prei-* / *pri-* / *prē-*), tiksliai vėliau dėl proklizės, regresyvinės balsių asimiliacijos apibendrino balsius *u*, *i* (dar čia galėjusi būti įsimaišiusi ir vad. poliarizacija, kai apibendrinamas stipresnysis, aiškesnis, patogiau tariamas garsas).

Nežiūrint šių samprotavimų, čia vis dėlto yra išpynusi analogija, proklizė ir kiti dėsningumu nepaaiškinami dalykai, todėl *nu-* – (ir *pri-*) dariniai gali būti laikomi fonetiniais dialektizmais (*nūšōpkas*, *prēic* / *prēc* būtų tik išimty, senesnės balsyno raidos reliktas).

2. Šiose šnektose kartais vietoj *lk.* priešdėlio *są-* yra tariamas *su-*. Kadangi šios šnektos priklauso „nosinius“ balsius išlaikiusių šnektų grupei, tai reikia specialaus nagrinėjimo.

Yra žinoma, kad ilgasis *u* šiose šnektose tam tikrais atvejais tariamas vietoj *lk.* q. Pvz.:

a) Įvardžių vns. galininke (apie Kuršėnus, Dirvónėnus, Várputėnus nuosekliai, kitur tiksliai kai kada): *kū·* ~ *kā·*, *tū·*, *ànū·*, *kàtrū·* ir kt.

b) Rytinių šių šnektų veikiamosios rūšies vyr. gim. dalyvių dgs. vardininke (visada): *skēnū·* „skiną“, *šnēkū·*, *dēdū·*, *dū·dū·* ~ duodą, *žīnū·*, *mā·tu·*, *sā·ku·* (vakarinėse šnektose: *dū·dū·n*, *žēnū·n*), kirčiuotoje vns. vardininko galūnėje: *šnē·kū·s*, *dīrbū·s*, *aūgū·s*, *nēšū·s* (vakarinėse šnektose: *šnēkū·nc*, *dērbū·nc*, *āugū·nc*) ir t. t.

²⁶ Žr. J. Endzelīns, Darbu izlase, I, Rīgā, 1971, p. 429; Z. Zinkevičius, LD 85.

²⁷ Vl. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, p. 73.

²⁸ Doc. A. Girdenio informacija.

Šie atvejai leksikos formų transponavimui į lk. neturėtų bemaž jokios reikšmės, bet čia nemažo panašumo turi vedinių su lk. priešdėliu *sq-* svyruojantis tarimas: vienos formos visose šnektose vartojamos tik su *sú-*, kitos – rytinėse su *sú-*, o vakarinėse – *sô-n-*, pagaliau dar trečiu atveju visos nagrinėjamosios šnektos vartoja *sún-* / *sô-n-*. Pvz.:

a) *sú·malinīs* / *sú·malī.nīs* „sąmalinis“, *sú·muonī* / *sú·muone* „supratimas, suvokimas“ / *sôlēg anū· sú·muonēs kētā·p ēšeī.n* Užv / , *sú·mieži·nc* Vds, Užv / *su·mieži·nc* Pvn, Vksn „šiukšlynas“, *sú·narī·s* „kamanų dirželių sujungimas“, *sú·māls* / *sú·māls* „rupus malimas“, *sú·plavas* / *sú·plavas* „sampilvos“, *sú·plavinīs* / *sú·plavī.nīs* „paplavinis“, *sú·šūta* „nevala“;

b) *sú·sprundīs* / *sô·ncprondīs* „sąsprandis“, *sú·maištīs* / *sô·nmaištīs* „sumišimas“;

c) *súncu·ka* / *sô·ncū·ka* „posūkis, kreiva linija“, bet *sú·sūka* / *sú·soka* „sudžiūvėlis“; *ta sú·sūka a neįėdūsī* Drv, *súncmauga* / *sô·ncmauga* „kas susmaugtas“.

Iš kur toks nevienodumas? Šnektos, išlaikančios *n* prieš *s*, *š*, *z*, *ž* (vadinamųjų nosinių balsių išlaikymo zona), šiuo atveju, kaip matėme, labai svyruoja. Rytinių šnektų *sú·sprundīs*, *sú·maištīs*, galimas daiktas, *u* turi naujai, kaip ir formose *tū·*, *kàtrū·* (plg. dar Pakšteliių k. *žū·sīs*, *žū·sū·*).

Tačiau lieka neaiški pirmoji grupė, kur visos aprašomosios šnektos vartoja tik *su-*. Gal čia kartais susiformavęs priešdėlis *su-* – kaip priešdėlio *sq-* (*san-*, *sam-*) variantas dėl balsių kaitos? Tokią nuomonę lyg ir patvirtintų tam tikri duomenys.

1. Žemaičių šnektos, ne tik čia aprašomos, nežiūrint kaip jose būtų atliepiamas lk. balsis *q*, taria *u* šiuose žodžiuose: *sú·soka* „sąsūka“ Pkl, Lc, Mžk, Žeml, Trk, Lž – „Kalbotyra“ IX 71, *sú·sū·ka* „sąsūka“ Kal, Šts, Gršl, *sú·vā·rgis* „suvargimas“, *sú·vā·rta* „suverstos dvi vagos“ Slnt, *sú·tėmis* „sutema“ Sd, *sú·kala* „kas sukalta“, *sú·gruva* Skdv, *sú·malenīs* „sąmalinis“ Lkv (čia dažniau *sô·nmalenēs*), Šv, Jdr, dgs. vard. *sú·našas* „sąnašos“, *sú·nešā·ls* „kas susinešama“ Grg, Šts, *sú·grô·ndas* „kas sugrandyta“ Brs, Vgr, *sú·mūone* „supratimas, suvokimas“ Ms, priev. *sú·groužā·s* „sugrižtant“ Šts, *sú·sokēkle·* „įtvapai (žagrėje)“ Pp ir kt. (plg. dar *sūvarža* „žambrio virvė“ Ldv).

2. Nemaža tokių darinių vartoja kai kurios vakarų aukštaičių ir vidurio aukštaičių šnektos (pagal naująją klasifikaciją kauniškiai ir šiauliškiai): *sú·trauko·s* „susitraukėliai“ LKT 200 (Plv), *su·narī·s* Kps (Tursūčių k.), Plv, *sú·naris* Gs „sąnarys“, *sú·varža* „akėčių dalis“ Ldvn, Gž, Šn, Gs, Žvr, Nm (LKT 194), Prn, Brb, Brt, (plg. *su·varžā* „t. p.“ Plv), *su·varā* „vežėčias sutvirtinanti geležis“ Ldvn, *sú·vara* Brb: *ji kap sú·vara* „labai išaugusi, liesa“, (plg. *sūvara* Arm), *sú·vė·la* „susivėlėlis“ Plv, Dkš, Brb, Klvr, Alk, *sú·našo·s* „sąnašos“ Dkš, *sú·linkis* „posūkis“ Žg, Škn, *sú·tema* Kt, Pun, (-ū·-) Ldvn, (-ā) Kps (Tursūčių k.), plg. dar *sú·tema* iš Knv, Eiš, Prl, Rod, *súotema* Pšš, Lnk, Rm, Trs²⁹, *su·tē·minī·s* „sutema“ Dkš, *su·malinī·s* „malinys“ Dkš (A. Juškos iš Veliuonės yra užrašyta *súspauda* „scisk“) ir t. t. Plg. dar J. Bretkūno raštų sakinių: „...*dassiliteia ghis Sussilenkimo* (viršuje *sunarī*) *io Strenu*“ BB 1 Moz32, 25.

Vakarų aukštaičių (kauniškių) negalint įtarti „nosinio“ *q~u* dėsningumu, reikia manyti, kad yra buvęs priešdėlis *sū-*, kurio reliktai užsikonservavo kai kuriose šnektose, paprastai nesudarydami net vientisesnio arealo. Tas aukštaičių priešdėlių

²⁹ Duomenys apie žodžio *sútemā* ir jo variantų paplitimą imti iš B. Vanagienės sudaryto žemėlapio „Lietuvių kalbos atlaso“ leksikos tomui (spaudoje).

su- ir *su-* santykis (*sumálti* ir *sūmalinỹs*, *sutém̃ti* ir *sūtėminỹs*, *sumėsti* ir *sūmetinỹs* Dkš) rodo, kad taip pat galėjo santykiauti ir *sutém̃ti* – *sútema*, *suvėrti* – *súvara*, *suliñkti* – *súlinkis* ir kt. (Kai kurios šnektos susidarė ir priešdėlį *suo-*, pvz., *súomaištis* Bsg, *súopratis* „supratimas, numanymas“ Škn, Grz, žemaičiai *só-*: *súomalinis* „sámalinis“ Ms, Skd, *súomižinis* Ms („sámėžynas“.)

Todėl kyla mintis, kad ir žemaičiai galėjo turėti priešdėlį *su-*, ypač tais atvejais, kur mažne nė viena šneкта, apskritai išlaikiusi vad. nosinius balsius *žqsis*, *lįsti* tipo žodžiuose, šitame priešdėlyje *n* visiškai neturi. Matyt, šiuo atveju žemaičiai yra turėję priešdėlio *sq-* variantus *sū-*, *so-*, kurie išliko atskiruose žodžiuose, nes jų darinių naujai nebesusidaroma.

Rytų aukštaičių, vakarų dzūkų (pietų aukštaičių) tarmėse, sutapus lk. *q* ir *ū*, sunku suvaikyti, kuris darinys kokį priešdėlį turi. Tačiau vakarų aukštaičiai turi aiškių darinių su priešdėliu *sū-*, kuris yra išlikęs tik atskirose vietose. O tai gal dar geriau liudija senesnę padėtį, nes „pagal arealinės lingvistikos principus kalbinis reiškinys ar faktas, egzistuojantis marginaliniuose ar vienas nuo antro nutolusiuose arealuose, yra senesnis už tą kalbinį reiškinį ar faktą, kuris yra paplitęs centriniam ar ištisiniame areale“³⁰. Nors šios V. Pizanio iškeltos minties³¹ ir negalima absoliutinti, bet šiuo atveju priešdėlio *sq-* variantų *sū-*, *suo-*, *so-* senesnis egzistavimas yra aiškus. Dėl darinių negausumo, tarmių sąveikos, lk. įtakos daug kas čia sumišo, pasikeitė, bet dialektizmus *sū-*, *suo-*, *so-* tarminiuose žodynuose reikia fiksuoti.

Taigi aprašomųjų žemaičių šnektų pirmosios grupės (a) žodžiai tikriausiai turi priešdėlio variantą *sū-*. Gal ne visi tie žodžiai yra jį turėję nuo seno, gal čia buvo apibendrinama (o kad taip buvo daroma, rodo ir čia nagrinėjamų rytinių šnektų *súsprundis* greta vakarinių *sôncprondis*), bet, nors ir nutolus nuo sistemos, jie laiktini priešdėlio varianto *sū-* vadiniais.

Priešdėlio variantas *sū-* tikriausiai yra daiktavardžių tipo *nesútaika* Prn (LKŽ VIII 700, K. Būgos užrašymas), Gs sudėtinė dalis. Formos *nesúdera* „žmogus, su kuriuo negalima susitarti“ Dglš, Vdš (LKŽ VIII 698), *nesúdrauda* „drausmės nebuvimas; kas nesudraudžiamas“ Dglš (LKŽ VIII 698); *nesúklausa* „nesutarimas“ Dv (LKŽ VIII 698), *nesúprata* „kas nesupratingas“ Dglš (LKŽ VIII 699), *nesútaika* „nesantaika“ V. Pietaris, *nesúteika* „nesantaika“ Dglš, Smn (LKŽ VIII 700) ar tik nebus ydingo transponavimo į lk. padarai. Kaip rodo formos *nesútaika* iš Priėnų ir Geistarių, LKŽ kartotekos *nesúteika* iš Simno, *nesúklausa* iš Dievėniškių (tai trumpųjų kirčiuotų balsių neilginančios šnektos), apie priešdėlį *su-* šiose formose negali būti ir kalbos. Ilgas *u* tariamas visose minėtose rytų dzūkų (aukštaičių vilniškių) šnektose, kur šnektų atstovai lengvai atskiria formą *nesúteika* ~ *nesúteika* Dglš, Vdš nuo *tú.ri* ~ *tú.ri*. LKŽ *nesúdrauda*, *nesúteika* atsirado dėl žodynininkų manymo čia esant paprastą trumpųjų balsių ilginimą, bet tokiai nuomonei prieštarauja žodžių geografija, balsių ilginimo izoglosa, pats ilgo *u* tarimas. Pagaliau LKŽ kartotekos faktai rodo čia esant priešdėlio varianto *sū-* darinius (V. Pietario *nesutaika* yra tik rašybos reikalas).

Taigi morfofoneminiai dialektizmai nagrinėjamose žemaičių šnektose yra susidarę: a) dėl kito šaknies ir priesagos balsio; b) dėl priešdėlio *nu-* (ir prielinksnio *nu-*) ir priešdėlio *sq-* varianto *su-* susiformavimo.

³⁰ S. Karaliūnas, Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai, LKK X 56.

³¹ В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, — Общее и индоевропейское языкознание (Образ литературы), Москва, 1956, p. 112–114.

НЕКОТОРЫЕ МОРФОФОНЕМАТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ГОВОРАХ СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ ЖЕМАЙТОВ ДУНИНИНКОВ

Резюме

В диалектах и говорах существуют слова и формы, где неясна история отдельных звуков. Такие диалектные слова, которые трудно соотнести с соответствующими словами и формами литературного языка по причине различия фонетических законов и невозможности доказать их принадлежность к регулярным диалектным формам, следует называть морфофонематическими диалектизмами, тем самым подчеркивая их определенную связь с морфофонематической системой говоров.

I. МОРФОФОНЕМАТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ С ГЛАСНЫМ *e*

Определенные слова и грамматические формы, которым в западноаукштайтском диалекте, в большей части жемайтских говоров, равно как и в литер. яз., свойствен гласный *i*, в говорах северо-восточных дунининков произносятся с гласным *e*.

В исконно литовских словах такое *e* бывает: 1) в корне слова, напр.: *smė·ltį* / *smė·lę* „песок“, ср. западноаукшт. *smiltis*; *švel·ptį* „свистеть“, ср. *švilpti* литер. яз.; *krečūotį* „носить блузку или рубашку на выпуск“, ср. доуниинкское *krečūotę*; 2) в суффиксе, напр.: *dūobels* / *dūobels* „клевер“, ср. *dobilas* литер. яз.; *krē·tels* / *krē·tė·ls* „грохот“, ср. *krėtilas* литер. яз.

Иногда оно встречается и в заимствованиях, напр.: *kātels* / *kā·tė·ls* „котел“, ср. *kātilas* литер. яз.; *ė·sė·ls* „осел“, ср. *āsilas* литер. яз.; *kū·neks* / *kō·neks* „ксендз“, ср. *kūnigas* литер. яз.; *mūzeka* (Варпутеней) „музыка“, ср. *mūzika* литер. яз.

Это явление объясняется: 1) допускаемым сильным передвижением гласного *i* в сторону более открытого ненапряженного *e*, в отдельных случаях даже до полного перехода в открытый ненапряженный гласный *e*; 2) по-видимому, существовавшим когда-то чередованием гласных *e* : *ī* (*ę*) в производных словах и дошедшим до наших дней только в виде реликтов; 3) образованием гипернормализмов при переходе гласного *ę* в Куршенском, Дирвоненском, Варпутенском говорах в *ī* (под влиянием западноаукштайтского диалекта).

II. МОРФОФОНЕМАТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ С ГЛАСНЫМ *u*

Этот гласный появился в исследуемых говорах незакономерно в нескольких случаях. Это вокализм другого корня в словах *sū·des* / *sū·des* „сажа“; *sū·stis* / *sū·stis* „быть раздражительным“ и др.

В суффиксах *-ūkliš*, *-ūklė*, *-ūlas*, *-ūlis*, *-ūlys*, *-ūmenė*, *-ūnė*, *-ūnis* эти говоры имеют *u* вместо литературного яз. *uo*. О том, что это незакономерное возникновение гласного, свидетельствует весь материал жемайтских (иногда и западноаукштайтских) говоров, так как все эти суффиксы шире или уже произносятся с гласным *u* во всех поддиалектах.

Ударяемые суффиксы (*girtū·klīs* „пьяница“; *dīdū·menī* / *dėdū·menė* „знать“), без всякого сомнения, имеют другой образующий гласный. Гласный, находящийся в безударной позиции, вызывает различные сомнения, так как считается, что в безударном положении из **ō* во всех жемайтских говорах он возник закономерно. Однако в говорах доуниинков (особенно западных) в этих случаях много как бы исключений, так как произносится дифтонг *ou* : *rōūžqulī·s* „потягивание“ (Моседис, Шатес); *žī·dōuleš* „пустоцветы“ (Дарбенай); *pākī·šōulis* „взятка“ (Гаргждай, но там же *pāmazgū·lę* „что-нибудь узловатое“) и др.

Таким образом, закономерности здесь может и не быть. Причиной этого, наверно, является регрессивная ассимиляция гласных: **žīdōlijas* (**žīdōlīs*) > **žīduylīs* > *žī·du·līs* / *žī·dulī·s*. Дифтонг *uy* в середине слова очень неудобен для произношения, он превратился в *u/u* и позднее стал произноситься в падежах, которых эта ассимиляция не коснулась. Следовательно, здесь сталкиваемся не с ясным закономерным явлением, а с действием аналогии.

Как и во всех жемайтских говорах, так и здесь, предлог литературного яз. *пио* и приставка *пио-* звучат как *пи* / *пи*, *пи́* / *пи́*-. Существует лишь одно исключение — *пи́шюкас* „очистки“, которое не имеет даже единого ареала. Возникновение этого *пи́* (*пи́-*) / *пи* из **пи́* закономерно из-за проклитика, быть может, наличия регрессивной ассимиляции и, пожалуй, поляризации.

Приставка *сқ-* в исследуемых говорах произносится *сүн-* / *сқн-*, *сү-* / *сү-*-, а это последнее не соответствует законам говоров, поскольку здесь так называемые „носовые“ гласные произносятся с *п*. Выясняется, что *сқ-* литературного яз. в некоторых словах произносится *су-* почти во всех жемайтских и во многих западноукштайтских говорах (встречается даже в трудах Бреткунаса). В данном случае *су-* является вариантом приставки *сқ-* (как и *суо-*, *со-*). Здесь нельзя писать и краткое *и*, так как, напр., *несүтеика* „раздор“ (Симнас); *несүклауса* „непослушание“ (Девянишкес) никоим образом не свидетельствуют об удлинении краткого гласного.